

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2024.01.110>
УДК 94:351.86(477)«1932/1936»

Валерій ВОРОЖКО*

Радянська оборонна промисловість та органи державної безпеки у 1932–1936 рр.

Мета. На основі архівних та опублікованих документів, наукових праць дослідити історичні аспекти розвитку радянської оборонної промисловості в контексті її взаємовідносин з органами державної безпеки.

Методологія та методи. Методологія дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності, позитивізму, системності, діалектики, історизму. Дослідження базується на історичних методах: проблемно-хронологічному, історико-порівняльному, історико-правовому.

Висновки. У досліджуваній період у СРСР остаточно сформувався воєнно-мобілізаційний режим із надцентралізмом влади, мілітаризацією основних сфер життя, широким використанням примусу в усіх фор-

---

* *Ворожко Валерій Павлович* – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник ГДА СБ України, доцент Національного авіаційного університету, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1262-1376>; wp06vv@gmail.com

мах. З'ясовано, що стимулом для прискореного розвитку радянської оборонної промисловості стала політична самоізоляція СРСР, ворожі відносини з багатьма країнами світу. Одним із головних продуцентів таємниць стала оборонна промисловість, розвиток якої призводив до відповідного збільшення обсягів таємного діловодства і персоналу таємно-шифрувальних підрозділів. Встановлено, що рівень цькування старих «спеців» оборонної промисловості, яких чекісти звинувачували у «шкідництві» та шпигунстві, поступово затухав, досягнувши у 1934–1935 рр. свого мінімуму, а в 1936 р. почав знову набирати обертів. Особлива увага чекістів в оборонній промисловості була прикута до етнічних німців: радянських громадян та «німецько-підданих», колишніх і дійсних громадян Німеччини й Австрії, яких підозрювали в евентуальному шпигунстві та схильності до німецького фашизму. Доведено, що діяльність радянських органів державної безпеки в оборонній промисловості зосереджувалася у всіх можливих напрямках, як притаманних органам держбезпеки, так і ні, а саме: а) контроррозвідувальному: протидія шпигунству та недопущення розголошення таємниць; б) політико-ідеологічному: терор проти так званих антирадянських елементів, іноземців, різноманітних ворогів народу; в) економічному; г) фізичному контролю: охорона периметра оборонних підприємств, перепускна система; д) технологічному; е) антидиверсійному, є) протипожежному тощо.

Ключові слова: НКВС, оборонна промисловість, ОДПУ/ДПУ, ОПК, таємні відомості, УФТІ, шпигунство.

Без засвоєння досвіду минулого неможливий рух у майбутнє. В історичній минувшині знаходиться ключ до відповідей щодо пошуків шляхів цивілізаційного поступу народу і держави. Україна протистоїть зусиллям своїх ворогів, мета яких – знищення української державності та українського народу, перетворення українців на мобілізаційний ресурс РФ, руйнування українських міст, сіл, промисловості та інфраструктури; грабунок дітей і майна. Рашизм несе людству набагато небезпечнішу загрозу, ніж режим Гітлера, який був позбавлений можливості влаштувати ядерний Армагедон. Сучасні виклики зумовлюють необхідність об'єктивного аналізу функціонування «державного організму» України у складі радянської держави. Дослідження історичних аспектів функціонування оборонної промисловості та її взаємодії з органами державної безпеки мають актуальність і сьогодні, коли гостро постала проблема практичного забезпечення національної безпеки України.

В українській історіографії питання історії радянської оборонної промисловості в контексті її взаємовідносин з органами держбезпеки малодосліджене. Окремі проблеми взаємодії оборонної промисловості та органів державної безпеки розглядалися автором цієї публікації¹. Серед закордонних істориків, які досліджували окремі аспекти взаємовідносини чекістів із оборонною промисловістю можна згадати німкеню Сюзанну Шаттенберг². Важливим джерелом для дослідження стали збірники документів, що розкривали окремі аспекти досліджуваної проблеми³. У статті використані архівні документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України та україніки (далі – ЦДАГОУ) та Галузевого державного архіву СБ України (далі – ГДА СБ України).

У середині 1930-х рр. поняття «військова промисловість» в офіційних радянських документах поступово змінилося на поняття «оборонна промисловість», що вживаються у даній праці як рівнозначні. У 1930-ті рр. більшовики усвідомлювали

¹ *Ворожко В.* Діяльність органів ВНК–ОДПУ по захисту державних секретів у Червоній армії та радянському ВПК (1918–1927 рр.) // *Воєнно-історичний вісник*. – 2013. – Вип. 2(8). – С. 56–67; його ж: *Військова промисловість та органи державної безпеки СРСР та УСРР у 1918–1926 рр.* // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2017. – № 2. – С. 96–118; його ж: *Більшовицький терор та інженери військової промисловості* // *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ–початку ХХІ ст.: зб. наук. праць*. – К.: НУОУ, «Компринт», 2022. – Вип. 11. – С. 36–44.

² *Шаттенберг С.* Инженеры Сталина: Жизнь между техникой и террором в 1930-е годы. – М.: РОССПЭН, 2011. – 478 с.

³ *Становление оборонно-промышленного комплекса СССР (1933–1937): сб. док. / сост. Т. Сорокина*. – Т. 3. – Ч. 2. (1933–1937) – М.: Терра-Книжный клуб, 2011. – 912 с.; *Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922–декабрь 1936 / сост. В. Хаустов и др.* – М.: МФД, 2003. – 912 с.; *Политбюро и «вредители»: Кампания по борьбе с «вредителями» на объектах военной промышленности / сост. О. Мохолин*. – М.: МФД, 2016. – 752 с.

технологічну відсталість країни і відчували реальну загрозу військового зіткнення. На думку історика М. Сімонова, потенційний рівень виробництва основних предметів озброєння та боєприпасів у 1932 р. був майже подібний мобілізаційним можливостям російської промисловості на початку 1917 р.⁴ Радянські оборонні підприємства до 1932 р. перебували у підпорядкуванні Головного військово-промислового управління при Вищій раді народного господарства. У січні 1932 р. оборонна промисловість майже цілком увійшла до складу новоствореного Наркомату важкої промисловості (далі – НКВП). Це був крок у бік концентрації військової промисловості та воєнної мобілізації. Функції координатора діяльності оборонних заводів у системі НКВП виконувало його Головне воєнно-мобілізаційне управління (далі – ГВМУ), створене 7 лютого 1932 р. на підставі наказу НКВП № 25т⁵.

НКВП формально підпорядковувався Раді народних комісарів СРСР (далі – РНК), а з огляду на особливості радянської політичної системи також політбюро ЦК ВКП(б) і різноманітним постійним комітетам при РНК, найбільш важливим з яких до 1937 р. була Рада праці та оборони (далі – РПО). У сукупності ці органи являли собою вище керівництво економікою країни. Виконання планових завдань підприємствами центр контролював через одержувану від них таємну звітність: поточну, квартальну, річну тощо. Всі ці плани, звіти та відповідне листування створювали великий потік таємних документів і збільшували персонал таємно-шифрувальних підрозділів. НКВП постійно перебував під контролем органів державної безпеки: Об'єднаного державного політичного управління (далі – ОДПУ) та наркомату внутрішніх справ (далі – НКВС).

⁴ Сімонов Н. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920–1950-е гг.: темпы экономического роста, структура, организация производства и управление. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 323.

⁵ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР... – С. 78–79.

На початку 1930-х рр. у зв'язку з погіршенням технологічної дисципліни і, відповідно, якості продукції, градус гоніння на старих «спеців» зменшився. Та і самих «спеців» ставало все менше. Втім, чекісти продовжували утримувати в Особливих конструкторських бюро (далі – ОКБ), так зв. «шарашках», ще багато власних «буржуазних спеців». У 1932 р. для координації діяльності цих ОКБ було створено нове 5-е технічне відділення Економічного управління (ЕКУ) ОДПУ СРСР.

Чекісти посилювали боротьбу із закордонною «буржуазією». 11 червня 1932 р. ОДПУ СРСР видало циркуляр-орієнтування № 452/ОО про діяльність французьких розвідувальних органів на території СРСР, «яка була значною мірою спрямована на Україну»⁶. Загострення радянсько-німецьких відносин певною мірою пов'язане і з реалізацією циркуляра ОДПУ СРСР № 510/ОО від 21 липня 1932 р. «Про боротьбу з розвідувальною і диверсійно-шкідницькою роботою німецьких фашистів проти СРСР», в якому, зокрема, зазначалося про посилену зацікавленість німців Червоною армією і оборонною промисловістю й у зв'язку з цим вимагалось посилити спостереження за «німецькими кадрами»⁷. 23 серпня 1932 р. ОДПУ СРСР видало черговий циркуляр про підривну діяльність німецької розвідки і заходах боротьби проти неї, в якому зокрема, зазначалося:

«в СРСР військова промисловість насичена німецькими спеціалістами і робітниками, інтереси німецької розвідки значною мірою спрямовані на військову промисловість. Основними джерелами військово-економічного шпигунства є: окремі німецькі фахівці, робітники, представники різних фірм і концесійних підприємств. [...] німецьким спеціалістам вдається добувати розвіддані військового характеру, таємні документи, креслення тощо. Встановлено, що німецькі дипломатичні установи під час створення шпигунських резидентур

⁶ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 2-сп, арк. 132–140.

⁷ Там само, арк. 143–151.

в якості резидентів переважно призначають німецьких спеціалістів⁸.

Водночас у 1932–1933 рр. Німеччина та СРСР були пов'язані тісним військово-технічним співробітництвом і фактично перебували в таємному військовому союзі⁹. Створення в Німеччині наприкінці січня 1933 р. коаліційного уряду на чолі з Адольфом Гітлером, не змінило відразу цієї ситуації. 25 лютого 1933 р. Німеччина та СРСР уклали угоду з фінансових й економічних питань. У травні 1933 р. у СРСР з офіційним візитом перебувала німецька військово-технічна місія, яка відвідувала оборонні підприємства та зустрічалися з командуванням Червоної армії. До кінця 1933 р. німецька фірма «Дешимаг» у Бремені займалася на замовлення СРСР побудовою підводного човну «Е-2», який передали у січні 1934 р. Співпраця з німецькою фірмою продовжувалася й у 1934–1936 рр. над будівництвом трьох підводних човнів серії «С»¹⁰.

Не існувало в 1932–1933 рр. ніякої загрози для СРСР і з боку фашистської Італії, відносини з якою були найкращими. Італійські фашисти й російські більшовики продовжували військово-технічну співпрацю, що почалася у першій половині 1920-х рр. У цей час СРСР замовив в італійській компанії «Ансальдо»¹¹ військові кораблі, які пізніше отримали назви «Ташкент», «Кіров» та «Дзержинський»¹². У 1932–1936 рр. провадилася обмежена співпраця і з оборонно-промисловим комплексом західних демократій: закуповувалася оборонна

⁸ Советская военная контрразведка: сб. док. / Сост. Алов А. и др. – Вып. 2 (1922–1941). – М.: ВКШ КГБ, 1981. – С. 383–389.

⁹ Див. доклад: Дьяков Ю., Бушуева Т. Фашистский меч ковался в СССР: Красная Армия и рейхсвер. Тайное сотрудничество. 1922–1933. – М.: Сов. россия, 1992. – 384 с.

¹⁰ Козицький А. Кремлівська брехня про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. – Львів: Література та мистецтво, 2023. – С. 168.

¹¹ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР... – 255–257.

¹² Козицький А. Кремлівська брехня... – С. 168.

продукція як для озброєння Червоної армії та флоту, так і для конструкторських бюро з метою реінжиніринга.

ОДПУ СРСР 28 листопада 1932 р. видало циркуляри «про підривну діяльність» щодо англійської та польської розвідок¹³. У березні 1933 р. співробітники ОДПУ СРСР заарештували за звинуваченням у шкідництві, диверсіях, шпигунстві та інших злочинних діяннях шістьох британських інженерів компанії «Метрополітен-Віккерс», які працювали у СРСР за контрактом¹⁴. Таке поводження із іноземними фахівцями стало для багатьох з них сигналом до від'їзду з СРСР. Тоді ж у радянській пресі почалася хвиля шельмування іноземних інженерів як невдах та шкідників¹⁵. На думку українського історика А. Козицького, справа «Метрополітен-Віккерс» була інспірована більшовиками для переведення уваги західної преси на долю обвинувачених британців з метою відволікання їхньої уваги від Голодомору¹⁶. Справи проти «шкідників» допомагали владі пояснювати постійні та надто наочні зриви, кризи та невдачі в економіці і, нацьковуючи один на одного робітників та фахівців, не допускати появи незалежних об'єднань на виробництві.

15 листопада 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів», яке було спрямоване на встановлення в СРСР тотального контролю за громадянами країни, зокрема спрямованого і на персонал режимної оборонної промисловості. Так, у наказі ГВМУ №13/цт від 8 квітня 1933 р. зазначалося, що:

«Проведена паспортизація показала, що майже на всіх військових заводах контроль прийому на роботу проводився погано: на заводи влаштувалися люди, які зовсім не мали бути

¹³ Советская военная контрразведка. Вып. 2... – С. 409, 429.

¹⁴ Звинувачення також були висунуті проти 12-ти радянських громадян.

¹⁵ Шаттенберг С. Инженеры Сталина... – С. 272.

¹⁶ Козицький А. Кремлівська брехня... – С. 28–29.

на них допущені. Встановлений на заводах порядок прийому і оформлення через докладне анкетне опитування часто не виконується і перевірка особового складу [...] майже відсутня. Анкетні дані під час вступу на заводи відбиралися формально. За цими анкетами переважно не можна встановити походження місця колишньої служби, рік народження, участь у громадянській війні. Не зазначалися мотиви переходу з одного підприємства на інше, відходу з села, майновий стан, на частину питань зовсім не було відповідей. Контролю правильності заповнення анкет і перевірки не було. За умови більш ретельного опитування при заповненні анкет можна було б запобігти якоїсь мірою проникненню чужих елементів на військові заводи і в цехи цивільних заводів, що виготовляють військову продукцію. Для очищення і недопущення засмічення цих заводів антирадянським елементом (куркулями, білими офіцерами, торговцями, що приховують своє минуле), пропоную під особисту відповідальність помічників директорів з кадрів упродовж 15 днів на кожному заводі провести перегляд та перевірку особових справ, що надійшли за останні два роки. Усіх бажаючих працювати на заводах надалі приймати ретельно, перевіряючи документи з чітким оформленням і заповненням анкет. Щодо виявленого на заводах сумнівного елемента негайно через таємні частини повідомляти у відповідні органи»¹⁷.

У червні 1933 р. ОДПУ СРСР направило на місце новий циркуляр під назвою «Робота німецької розвідки і контррозвідки в СРСР», де знову йшлося про спроби «введення німецької агентури» на оборонні підприємства і у зв'язку з цим вимагалось проводити «ретельну агентурну роботу по німцях»¹⁸.

У Харкові 9–11 червня 1933 р. проходила нарада начальників економічних підрозділів обласних і міських відділів ДПУ УСРР, на якій В. Балицький зазначив, що:

«економічні органи ДПУ швидко перебудувалися та завдали нищівного удару по контрреволюції в народному господар-

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 90-сп, арк. 256.

¹⁸ Там само, спр. 2-сп, арк. 181–196.

стві, але є і суттєві недоліки в їхній роботі: недостатні темпи перебудови та укріплення агентурного апарату; незначна кількість агентів-розробників та агентів серед середнього та нижчого технічного персоналу; незадовільне проведення протидиверсійної роботи; завантаженість співробітників дрібними, неістотними справами[...]»¹⁹.

Заступник голови ОДПУ СРСР Г. Ягода і начальник ЕКУ ОДПУ СРСР Л. Миронов 1 серпня 1933 р. подали Й. Сталіну доповідну записку про розкриття:

«великої контрреволюційної, шкідницької і шпигунської організації в орудійно-арсенальній промисловості, що складалася з німецьких націонал-соціалістів і колишніх царських офіцерів на чолі з генералом А. Михайловим[...]»²⁰.

Змовники, за версією чекістів, ставили за мету: підірив боєздатності Червоної армії, дезорганізацію виробництва для «можливого перевороту і встановлення військової фашистської диктатури»²¹. Чекісти продовжували шукати «шкідників» та шпигунів. Так, у довідці ЕКУ ОДПУ СРСР від 10 вересня 1933 р. за підсумками перевірки провідного заводу з виготовлення авіабомб (на якому їх збирали під відкритим небом), виявили «колишнього шкідника» конструктора Надашкевича та двох «антирадянські налаштованих» інженерів Шульгина та Матвєєва²².

3 листопада 1933 р. ДПУ УСРР видало наказ № 537 «Про заборону арештів спеціалістів без санкції ДПУ УСРР», в якому зазначалося, що:

«незважаючи на наказ ОДПУ від 1931 р. № 167/97, циркуляр ОДПУ від 21 серпня 1931 р. № 272, циркуляр ДПУ УСРР від

¹⁹ Золотарьов В. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 380.

²⁰ Политбюро и «вредители»... – С. 357.

²¹ Там же. – С. 377.

²² Становление оборонно-промышленного комплекса СССР... – С. 165–168.

30 серпня 1931 р. № 72, продовжуються арешти спеціалістів без погодження з ЕКУ УСРР[...]»²³.

Цей наказ у черговий раз зобов'язував чекістів на місцях припинити арешти «спеців» без санкції ДПУ УСРР. Цей наказ пригальмував прагнення чекістів (які переважно мали початкову освіту) до арештів класово ненависних «спеців» з вищою освітою царських часів. У цьому прагненні арештів була присутня і матеріальна зацікавленість. Житло, майно, навіть золоті зуби репресованих «спеців» у багатьох випадках переходили до чекістів та більшовицьких функціонерів.

Чекісти, крім функції фізичної охорони та забезпечення охорони таємниць, виконували на оборонних підприємствах слідчі, ревізійні, фінансові, політико-ідеологічні функції. Вони здійснювали систематичні перевірки фінансово-господарської діяльності оборонних підприємств, стану обладнання, якості продукції, технологічних процесів і навіть конструкторських креслень. Чекісти дублювали і контролювали представництва замовника (військові представництва) наркомату оборони (далі – НКО) СРСР²⁴. За результатами перевірок чекісти склали і направляли до партійних і урядових органів так зв. «спецповідомлення». На відміну від героїв старої радянської пісні про «монтажників-висотників», які пишалися тим, що вони ані кочегари, ані теслі, чекісти доводили, що можуть і кочегарити, і теслювати, і висотними стовпами лазити. Вони також періодично здійснювали заходи з «очищення» оборонних заводів від «контрреволюційних і антирадянських елементів». За даними, які наводить історик М. Симонов, тільки з березня до травня 1933 р. на цих заводах було «вчищено» 11934 особи, з них 74% – робітники, 7,4% – інженери і техніки, решта службовці, охоронники тощо. Із них 10854 особи звільнили, а 1080 осіб засудили до різних термінів ув'язнення

²³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 666у, арк. 104.

²⁴ Соколов А. От Военпрома к ВПК: советская военная промышленность. 1917 – июнь 1941 гг. – М.: Новый хронограф, 2012. – С. 274–275.

у таборах та в'язницях²⁵. Як бачимо, держава пролетарів репресувала робітників, як й інженерно-технічних працівників, якщо ті мали непролетарське походження, «підозрілі» прізвища та національність, родичів за кордоном тощо.

У записці ДПУ УСРР за підписом В. Балицького секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору від 25 вересня 1933 р. «Про діяльність німців-фашистів в Україні» названо основні напрями «диверсійної, розвідувальної і повстанської» діяльності німецького фашизму в Україні, а саме:

«організація диверсійних і шпигунських осередків у промисловості, переважно на підприємствах оборонного значення і у військових частинах. [...] Через шпигунські мережі фашистських розвідок були передані таємні відомості про склад танкової броні на заводі ім. Ілліча, про будівництво підводних човнів на заводі ім. Марті, про виготовлення артилерійських гармат на заводі Краммашбуд»²⁶.

15 жовтня 1933 р. заступник голови ОДПУ СРСР Я. Агранов направив Й. Сталіну доповідну записку, в якій повідомляв:

«ДПУ УСРР викрила і частково ліквідувала у Маріуполі та Миколаєві диверсійно-розвідувальну організацію німецької націонал-соціалістичної партії, що працювала під прикриттям фірми «Контроль-К». Осередки резидентури цієї організації викриті в оборонних цехах заводів – «ім. Ілліча» і «Азовсталі» (Маріуполь), «ім. Марті», «ім. 61 комунара», «Плуг і молот» (Миколаїв), у Маріупольському, Бердянському, Миколаївському, Херсонському і Одеському портах і в частинах XV дивізії. Організацією керував представник фірми «Контроль-К» на Україні Й. Вайнцеттель (австрійський підданий)»²⁷.

У доповідній записці Г. Ягоди Й. Сталіну від 10 грудня 1933 р. про «диверсійну» роботу співробітників контори «Контроль-К» зазначені приклади «розгалуженої мережі» і «підривної діяльності», яку здійснювали службовці низки оборонних підприємств, священники, селяни. Так:

²⁵ Симонов Н. Военно-промышленный комплекс СССР... – С. 107.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 6, арк. 65–67.

²⁷ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. – С. 468–469.

«[...] громадянин Австрії Вайнцеттель із Маріуполя з метою розширення диверсійної шпигунської роботи [...] встановив зв'язок із керівником націоналістичної пангерманської організації німецьких колоністів на Одещині, католицьким патером Зисько, якому доручив розширити підготовчу роботу з диверсій. Ксьондз організував диверсійні групи на заводах і мінних складах у Миколаєві, запланував підрив залізничного мосту[...]»²⁸.

У березні 1934 р. Центральне управління народногосподарського обліку (центральний радянський державний орган статистики) підготувало звіт за підсумками виконання плану оборонної промисловості у 1933 р., де облікували дані про 100 заводів оборонної промисловості, на яких працювало 292 тис. працівників. В УСРР з них знаходилося 12 заводів із 38857 робітниками²⁹.

Політбюро ЦК ВКП(б) 29 березня 1934 р. створило комісію, яку очолив партфункціонер А. Жданов, для вивчення питань прийому, звільнення, розстановки персоналу оборонних підприємств і розробки проекту практичних заходів, спрямованих на недопущення проникнення на оборонні підприємства небажаних «антирадянських» елементів»³⁰. На засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 4 травня 1934 р. очільники схвалили пропозиції комісії Жданова щодо організації та порядку найму персоналу на особливо важливих оборонних заводах. Комісії Жданова доручили на основі схвалених пропозицій розробити відповідний проект спільного наказу НКВП і ОДПУ СРСР та подати його на затвердження політбюро. Був також затверджений перелік «кадрових» заводів оборонної промисловості, до якого увійшло 68 підприємств і на яких у першу чергу вводився «особливий порядок найму і звільнення». Їх почали називати «68 особливо режимних заводів», або «воєнні об'єкти списку "68"». Партійні очільники ухвалили рішення, що відділи найму і звільнення повинні очолювати співробіт-

²⁸ Там же.

²⁹ Соколов А. От Военпрома к ВПК.... – С. 274–275.

³⁰ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. – С. 512.

ники ОДПУ СРСР, яких доручили відібрати комісії у складі Ягоди, Єжова, П'ятакова³¹.

На черговому засіданні політбюро 26 травня 1934 р. затверджено проекти спільного наказу ОДПУ і НКВП «Про організацію охорони і режиму перепусток на військових підприємствах» і наказу НКВП «Про організацію і порядок найму на військових заводах»³². Відповідно до партійних вказівок та циркулярів ОДПУ СРСР, ДПУ УСРР 19 червня 1934 р. направило на місця циркуляр № 166 «Про запити на осіб, що працюють на військових заводах», в якому зазначалося, що:

«рішенням директивних органів на військових заводах найближчим часом буде виконано ретельну чистку від контрреволюційного, шпигунського, шкідницького, диверсійного, куркульського та іншого антирадянського елементу і встановлено особливий порядок прийому робітників, службовців та інженерно-технічних працівників, який повинен попередити проникнення цих елементів на заводи військової промисловості. Ця робота покладена на органи ДПУ УСРР. У зв'язку з цим, органи ДПУ, які обслуговують військові заводи, для виявлення соціального та політичного обличчя працівників будуть під час перевірки особового складу запитувати місцеві органи ДПУ за місцем народження і колишньої роботи як щодо працюючих, так і тих, що приймаються на ці заводи. Враховуючи низку факторів, коли відповіді на запити виконуються тільки після неодноразових нагадувань, а в низці випадків носять формальний характер, з метою швидкої та повної реалізації поставленої перед органами ДПУ завдання з очищення заводів від контрреволюційних та інших асоціальних елементів, наказую: 1. Запити різних органів ДПУ УСРР, пов'язані з обслуговуванням військових заводів, виконувати з максимальною ретельністю, в першу чергу і в найкоротший термін. 2. У жодному разі не обмежуватися довідкою: чи проходить дана особа за матеріалами обліків чи ні [...]»³³.

³¹ Там же. – С. 518.

³² Там же. – С. 521.

³³ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667у, арк. 206.

11 липня 1934 р. ЦК ВКП(б) оприлюднило «Звернення про посилення пильності на військових заводах», що мало перетворити їх на «більшовицькі фортеці оборони»³⁴. Перевірка стану справ із найму і звільнення робітників, порядку видачі перепусток і охорони заводів, зазначалося у зверненні, розкрила:

«цілком неналежне становище. Набор на заводи здійснюється «від воріт» без перевірки, без особистого ознайомлення. Важлива справа прийому і звільнення здійснюються другорядними особами, а на низці заводів передовірено непевним і чужим елементам. Система перепусток на наші військові заводи є пустою формальністю. На завод може вільно проникнути кожен хто бажає. [...] Діловодство і техніка видачі перепусток поставлені злочинно неохайно. У зв'язку із цим на наших військових заводах шастає купа людей, яким там не місце. [...] незважаючи на велику кількість людей, поставлених на зовнішню і внутрішню охорону, справжньої серйозної охорони на заводах не було. Між зовнішньою та внутрішньою (вільнонайманою охороною) – ніякого зв'язку і спільної роботи, вільнонаймана охорона вербується переважно з інвалідів і людей похилого віку, погано озброєна, на постах спить, статуту не знає, стройову службу не проходить. Це призводить до того, що на військові заводи можуть вільно проникати і проникають в якості робітників і службовців або відвідувачів шпигуни ворожих капіталістичних країн для того, щоб вести шкідницьку роботу і підірвати наші заводи у разі війни. Розкриття шпигунських організацій на військових заводах показало, що ворогам легко проникати на наші заводи. [...] господарські та партійні керівники заводів страждають нетерпимою безпечністю та відсутністю пильності й не зрозуміли досі, що небезпека війни є абсолютно реальна справа і перший удар буде спрямовано на наші військові заводи».

Але потрібно, зазначалося у зверненні, домогтися такого положення, щоб «кожен робітник і службовець не позіхав, а пильнував і стежив», а партійні працівники повинні роз'яснити робітничим масам, яка небезпека нам загрожує, якщо не

³⁴ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР... – С. 284–285.

бути пильними³⁵. На підставі звернення та відповідного рішення партійних очільників на 68 військових заводах встановлювався особливий порядок найму та звільнення робітників і службовців, видачі перепусток і організації охорони.

Після створення 10 липня 1934 р. на основі ОДПУ СРСР НКВС СРСР контроль над військовими заводами посилювався. Керівником Економічного відділу (ЕКВ) Головного управління державної безпеки (ГУДБ) призначили вже колишнього керівника ЕКУ ОДПУ Л. Миронова. Після призначення у вересні 1936 р. на посаду наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, ЕКВ ГУДБ 28 листопада 1936 р. ліквідовано наказом НКВС СРСР № 00383. Функції ЕКВ ГУДБ передали Контрольованому відділу (3-й відділ ГУДБ), яким також до червня 1937 р. керував Л. Миронов. Із 29 вересня 1930 р. до 4 липня 1937 р. економічні підрозділи ДПУ/НКВС УСРР очолював С. Мазо³⁶.

5 вересня 1934 р., реагуючи на липнєве звернення ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У та РНК УРСР видали спільну постанову про посилення заходів з охорони оборонних заводів і установ³⁷. Відповідно до вказівки НКВС СРСР, Особливий відділ УДБ НКВС УСРР та Українського військового округу надіслав 23 жовтня 1934 р. на місця циркуляр № 92943 «Про роботу німецької розвідки на підприємствах оборонного значення», в якому зазначалося, що:

«дані останнього року свідчать про значне посилення роботи німців з розширення агентурної мережі із радянських громадян на підприємствах оборонної промисловості. Із матеріалів агентурної справи «Ведуча вісь» видно широке розгортання військового шпіонажу (особливо в авіації) з боку створеного в 1934 р. спеціального розвідувального бюро при Міністерстві авіації. Німецька розвідка на цьому напрямку намагається охопити Київ, Одесу. Також відомо, що німецька

³⁵ Там само.

³⁶ *Золотарьов В.* Випробування совістю. – С. 380.

³⁷ ЦДАГОУ України, ф. 1, оп. 20, спр. 6780, арк. 1.

воєнно-морська розвідка інтенсивно прагне до створення резидентур в основних портах СРСР, ставлячи своїм завданням охоплення, в першу чергу, оборонних підприємств і берегової оборони. Наявні документи вказують, що розвідка супротивника цікавиться, в першу чергу, отриманням планів великих оборонних заводів для виявлення вразливих місць з диверсійної точки зору[...]³⁸.

Циркуляр пропонував:

«1. Взяти на облік всіх німців – радянських громадян, які працюють на оборонних заводах і підприємствах оборонного значення, та інших осіб, що працюють в оборонній промисловості та мають ті чи інші зв'язки з об'єктами розробок щодо німецького шпіонажу, німецькими консульствами і німецько-підданими; слід мати на увазі, що це найбільш підхожий контингент для вербування з боку німецької розвідки. 2. Розпочати систематичне агентурне висвітлення зазначеного контингенту осіб. 3. Розпочати створення агентури з кола вищезазначеної категорії осіб, які в змозі забезпечити нам виявлення і перевірку розвідувальних інтересів противника до цих об'єктів і бути включеними в діючі лінії розвідки»³⁹.

У 1934 р. харківські чекісти оголосили, що завели оперативну справу «Берлога» щодо «контрреволюційної» групи науковців Українського фізико-технічного інституту (далі – УФТІ), серед яких нібито були німці-фашисти, які здійснювали шпигунську роботу за завданнями із Німеччини⁴⁰.

У 1933–1934 рр. більшість заарештованих у СРСР старих «спеців» амністували і перевели для роботи у відповідні до їхньої спеціальності галузі оборонної промисловості. Нарком важкої промисловості Серго Орджонікідзе з перших днів створення спеціальних ОКБ наполягав на звільненні інженерів-«шкідників» та керував цим процесом.

На початку 1935 р. наказом НКВС СРСР № 004 було затверджено «категорії осіб, яким заборонено працювати на

³⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 36^ау, арк. 76–79.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само, ф. 16, оп. 1, спр. 17, арк. 3.

68 особливо режимних заводах»⁴¹. Низка категорій населення, які потрапили до переліку «соціально-чужих і контрреволюційних елементів» піддавалися негласній і гласній дискримінації. На особливо важливих об'єктах оборонної промисловості та транспорту запроваджувався інститут помічників директорів оборонних об'єктів із найму і звільнення робочої сили. На ці посади обов'язково призначалися співробітники НКВС.

Іншим наказом НКВС СРСР № 00286 від 5 серпня того ж року затверджено «Порядок виконання органами НКВС запитів щодо спецперевірки осіб, що працюють або поступають на роботу на 68 особливо режимні заводи»⁴². Чомусь вважалося, що кількість таких заводів буде незмінною. Але після 1935 р. ця цифра постійно збільшувалася. Так, станом на листопад 1936 р. кількість таких підприємств становила вже сто сімнадцять⁴³.

Наказом НКВС УСРР № 213 від 8 березня 1935 р. Одеському обласному управлінню НКВС доручалося:

«Розкрити японсько-німецьку розвідувальну і диверсійну роботу в Миколаєві та забезпечити перетворення заводів «ім. Марті» та «ім. 61 комунара» відповідно до постанови ЦК ВКП(б) у більшовицькій фортеці оборони»⁴⁴.

Іншим наказом НКВС УСРР № 846 від 17 жовтня 1935 р. «за невиконання завдань, поставлених директивами В. Балицького, і зрив агентурно-оперативного обслуговування Шосткінських заводів №№ 9 та 53» був звільнений з посади і переданий до суду начальник Шосткінського райвідділу НКВС Д. Медведовський⁴⁵.

⁴¹ Там само, ф. 9, спр. 3у, арк. 147.

⁴² Там само.

⁴³ Хаустов В., Самуельсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 65.

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 668у, арк. 24–25.

⁴⁵ Там само, арк. 108.

РПО СРСР 7 квітня 1935 р. ухвалила постанову за № С-35цт «Про упровадження і розвиток виробництва засобів особливої таємної техніки». Постановою доручалося НКВП, НКО, НКВС СРСР за участю окремих обкомів ВКП(б), зокрема, Харківського, організувати жорстку перевірку всього особового складу заводів, інститутів, які залучалися до виробництва «особливої таємної техніки». Постановою виокремлювалися декілька науково-дослідних інститутів, що мали оборонні замовлення, як першочергові для перевірки. Зокрема, йшлося про харківський УФТІ, відвідувати який іноземці могли тільки за дозволом наркома НКВП⁴⁶. УФТІ став «поштовою скринькою» з таємно-шифрувальним відділом (першим відділом), охоронцями НКВС та ВОХРу і радянською пильністю. Для забезпечення режиму секретності керівництву УФТІ чекісти запропонували переглянути весь особовий склад та запровадити відповідні обмеження. Певні заходи проводилися за партійними й чекістськими лініями. 14 жовтня 1935 р. на закритому засіданні Харківського обкому КП(б)У розглянуто питання щодо «засміченості» УФТІ класово ворожими та контрреволюційними елементами» та ухвалили рішення:

«провести чистку УФТІ, у зв'язку з чим порушити питання перед ЦК КП(б)У та НКВП про виділення їхніх спеціальних представників для участі у проведенні чистки інституту від класово ворожих елементів»⁴⁷.

Під «засміченістю» розуміли, у першу чергу, наявність в УФТІ відомих зарубіжних вчених-антифашистів, які втекли від нацизму із Австрії і Німеччини. Їх нещодавно запросили для роботи в УСРР, але для чекістів вони підходили на роль уявних шпигунів і терористів. Спеціальна комісія обкому партії та чекісти склали перелік осіб, які не користуються політичною довірою влади і яких треба під різними приводами звільнити з УФТІ та піддати різноманітним репресіям: забрати майно,

⁴⁶ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР... – С. 376–380.

⁴⁷ Павленко Ю., Ранюк Ю., Храмов Ю. Дело УФТИ. 1935–1938. – Киев: Феникс, 1998. – С. 187.

житло, вислати до Сибіру, посадити до в'язниці, концтабору, розстріляти. Для німців й австрійців була додаткова опція: передавання їх до німецьких спецслужб, зокрема гестапо. Хвиля репресій 1930-х рр. завдала непоправної шкоди УФТІ. Інститут було «розгромлено»: найвидатніші вчені опинилися за ґратами або розстріляні. Ті, що залишилися на волі, на все життя були залякані, а їхня ініціатива паралізована, припинилися міжнародні зв'язки.

Наукові центри ядерних досліджень, що знаходилися в РСФРР, від репресій постраждали набагато менше. До політичної боротьби з троцькістами, опортуністами, правими, лівими і відповідними репресіями в Харкові додалася ще й більшовицько-російська боротьба з примарою українського націоналізму. Російські більшовики та їхні українські посіпаки винищували все українське в Україні: історичні, філософські, фізико-математичні та інші наукові школи, творчі установи, спілки, театри, видавництва. Навіть назву «Український...» поміняли на «Харківський...». УФТІ став ХФТІ⁴⁸. Американський дослідник Девід Холоуей зазначив, що:

«наслідки проведеної чистки були нищівними: потенціал УФТІ надзвичайно знизився, і він утратив становище дослідного центру, про яке мріяли провідні вчені кількома роками раніше. Напередодні відкриття поділу ядр радянські керівники зруйнували один з найбільш важливих фізичних інститутів країни»⁴⁹.

НКВС СРСР 9 січня 1936 р. направило на місце циркуляр «Про руйнівну діяльність німецької розвідки у народному господарстві СРСР». У циркулярі, зокрема, зазначалося про ліквідацію німецької шпигунської організації, що діяла на підприємствах Донецької області під керівництвом етнічного німця, громадянина Чехословаччини інженера Прокша, агента

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ *Holloway David. Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic energy. 1939–1936. Yele, 1994.* Цит. за Ранюк Ю. Лабораторія № 1. Ядерна фізика в Україні. — Харків: Акта, 2006. — С. 536.

німецьких розвідників Нісінга і Ангерштейна, які працювали під дахом німецької фірми «АЕГ». Були також виявлені «німецькі шпигуни» на Крюковському вагонному заводі та Харківському авіазаводі №135. Керівникам республіканських і обласних економічних підрозділів доручалося:

«взяти на облік і в активну розробку на підприємствах та в установах: а) представників німецьких і австрійських фірм; б) німецьких, австрійських і чехословацьких фахівців та робітників; в) політемігрантів тих же країн; г) німців – радянських громадян; д) радянських громадян, які навчалися у ВНЗ Німеччини або були там у довготривалому відрядженні; е) колишніх службовців німецьких фірм у царській Росії; є) колишніх військовополонених; ж) контрреволюційні елементи у німецьких колоніях в СРСР; з) осіб, що мали зв'язки з німецькими громадянами, які тимчасово перебували в СРСР»⁵⁰.

За 1935 р. та першу половину 1936 р. з 469 тис. працівників оборонних заводів перевірили 358 тис., з них 27 тис. звільнили, а 11 тис. відмовили у прийомі на роботу⁵¹. Охорону оборонних підприємств здійснювали частини НКВС. Наприкінці 1936 р. загальна чисельність апарату НКВС на оборонних підприємствах налічувала понад 40 тис. осіб⁵². Утримання його, включно із забезпеченням казармами, вартівими, покладалося на відповідні відомства та директорів. Відповідно до «Положення про охорону та перепускний режим на охоронюваних частинами НКВС СРСР підприємствах», командирів частини НКВС, що охороняла підприємство, підпорядковувалися з питань несення служби охорони та бойової підготовки всі інші види охорони підприємства (воєнізована пожежна охорона, вільнонаймана охорона), а також бюро перепусток. «Положення» зобов'язувало оборонні підприємства будувати навколо виробничої території паркани висотою 2,5–3 метри,

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 10-сп, арк. 36–40.

⁵¹ Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – С. 65.

⁵² Соколов А. От Военпрома к ВПК... – С. 360.

посиленими згори на огорожах кількома рядами колючого дроту⁵³.

Слабкість виробничо-технічної бази, науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок змушували радянське керівництво закуповувати відсутні матеріали за кордоном, шукати за кордоном нові, сучасні зразки озброєнь, залучати іноземних фахівців та робітників для їх впровадження у виробництво. Оскільки пряме використання іноземної військової допомоги ускладнювалося через вороже ставлення до СРСР з боку більшості світових держав, то найчастіше доводилося вдаватися до укладання окремих договорів з іноземними фірмами. Робилися кроки із вивчення військових досягнень Заходу, відряджаючи фахівців за кордон для збору «агентурних відомостей», тобто використовуючи військове та промислове шпигунство, так зв. «науково-технічну розвідку». У документах зустрічалися скарги конструкторів на те, що радянські розвідники «хапали» все, що можна поцупити, діставали із-за кордону купу паперів і креслень, зібраних абияк безсистемно, створюючи у такий спосіб великі труднощі для їхнього вивчення та використання⁵⁴. Для координації запитів оборонної промисловості та НКО, зусиль розвідувальних структур НКО та НКВС, спрямованих на отримання легальними і нелегальними засобами конструкторських і технологічних документів, зразків озброєння тощо, з подальшим впровадженням у виробництво іноземних зразків озброєння, 22 березня 1936 р. створено Військово-технічне бюро при Комісії (комітеті) оборони при РНК СРСР⁵⁵.

15 липня 1936 р. РПО СРСР видала нову постанову № ОК-166цт «Про виробництво засобів ТОС», де йшлося про

⁵³ *Симонов Н.* Военно-промышленный комплекс СССР... – С. 106.

⁵⁴ *Соколов А.* От Военпрома к ВПК... – С. 158.

⁵⁵ *Васильев В.* Создание и работа военно-технического бюро при Комитете обороны СНК СССР в предвоенные годы / Военно-исторический журнал. – 2008. – № 8. – С. 44–48.

незадовільне виконання замовлень на особливо таємну техніку та про нові завдання перед оборонною промисловістю⁵⁶. У 1932–1936 рр. замовлення НКО СРСР оборонною промисловістю систематично недовиконувалися.

14 жовтня 1936 р. керівник групи з військових та морських справ Комісії партійного контролю Ніколай Куйбишев (рідний брат Валеріана Куйбишева) надіслав до ЦК ВКП(б) записку «Про незадовільний стан мобілізаційної роботи в апараті Наркомважпрому». У записці зазначено:

«Мобілізаційна робота апарату НКВП є надзвичайно важливою та таємною. Від її правильної організації залежить забезпечення потреб Червоної Армії в умовах мобілізації та в період війни. У мобілізаційному відділі НКВП зосереджено таємні матеріали з питань забезпечення армії, знання яких розкриває військову таємницю підготовки країни до війни. Тим часом ця таємна і найважливіша робота знаходиться в руках осіб, які явно невідповідні і сумнівні, оскільки на чолі мобілізаційного відділу НКВП стояв П'ятаков, нині викритий як троцькіст, контрреволюціонер і шкідник. Мобвідділ НКВП налічує 49 працівників, з них членами ВКП(б) є 14 осіб, що явно замало для такої установи. Крім того, 8 працівників є колишніми офіцерами царської армії, 11 працівників мають за кордоном родичів, 6 осіб походять із чужого соціального середовища. Можливо, кожен із них окремо є чесним і добрим працівником. Але навіщо потрібний такий «букет» у мобілізаційному органі?»⁵⁷.

Пізніше на показовому судовому процесі обвинувачених у справі «запасного (паралельного) терористичного центру» Г. П'ятаков підтвердив вибиті в нього до цього під тортурами свідчення, що він – «троцькіст, контрреволюціонер і шкідник», після чого мобвідділ НКВП був повністю «вчищений».

У листопаді 1936 р. знову звернуто сигналізовано: вбачати у невиконанні планів і неякісній продукції злісне шкідництво, а не виробничу помилку. Генпрокурор А. Вишинський наказав підлеглим кваліфікувати будь-який нещасний випадок або

⁵⁶ Становление оборонно-промышленного комплекса СССР... – С. 378–380.

⁵⁷ Симонов Н. Военно-промышленный комплекс СССР... – С. 107.

виробничі несправності і брак як контрреволюційну діяльність та саботаж⁵⁸. Одна із головних проблем радянських інженерів у досліджуваний період була в тому, що помилка на виробництві могла негайно «потягнути» за собою підозру в навмисному шкідництві. Від офіційної точки зору на звичайні поломки або аварії, без яких не обходиться робота інженера, залежало, чи будуть вони жити відносно нормально, чи стануть жертвами свавілля і терору. З цього боку вони залежали значною мірою від партійно-урядових дефініцій і вказівок.

На початку 1936 р. замість ГВМУ створили єдине Головне управління військової промисловості – Головноєнпро, але головною організаційною перебудовою цього періоду стало створення 8 грудня 1936 р. спеціального відомства, відповідального за виробництво озброєнь – наркомату оборонної промисловості (далі – НКОП) на чолі з М. Рухімовичем, який раніше працював заступником С. Орджонікідзе. Мета цього рішення: посилення централізації оборонної галузі, об'єднання їх під одним дахом. Було утворено 11 головних управлінь НКОП. Відповідно до наказу НКОП № 06 від 30 грудня 1936 р., вони отримали номери: 1. Авіація. 2. Суднобудування. 3. Артилерія. 4. Боєприпаси. 5. Електротехніка. 6. Хімічна зброя. 7. Броньове. 8. Танкобудування. 9. Оптико-механічне. 10. Точна техніка. 11. Акумуляторне. Найбільші оборонні заводи перебували у прямому підпорядкуванні НКОП⁵⁹.

Отже, практично з моменту його створення, СРСР постійно готувався до Великої війни, що зумовлювало необхідність постійного розвитку оборонної промисловості. Зовнішня воєнна загроза вважалася реальною, підозрілість радянського керівництва щодо ворожих намірів сусідів та інших країн світу постійно зростала. У 1930-ті рр. більшовики усвідомлювали технологічну відсталість країни і відчували реальну загрозу

⁵⁸ Шаттенберг С. Инженеры Сталина... – С. 368.

⁵⁹ Соколов С. От Военпрома к ВПК. – С. 280–281.

військового зіткнення. Стимулом для прискореного розвитку радянської оборонної промисловості стала політична самоізоляція СРСР, ворожі відносини з багатьма країнами світу, відсутність союзників. Закупівля озброєння та комплектуючих на зовнішніх ринках ставала вкрай складною, і це потребувало створення замкнутого оборонно-промислового комплексу. Відставання СРСР від розвинених країн на той час сягало десятиліть і його треба було подолати за роки. У період індустріалізації розпочалася гонка озброєнь. В оборонний комплекс спрямовували найпередовіші технології, найбільш кваліфіковану робочу силу, залучали іноземних фахівців. Одним із головних продуцентів таємниць стала оборонна промисловість, розвиток якої спонукав до помітного збільшення обсягів таємного діловодства і таємно-шифрувальних підрозділів.

Особлива увага чекістів у досліджуваній період в оборонній промисловості була спрямована на етнічних німців, як радянських громадян, так і «німецько-підданих», колишніх і дійсних громадян Німеччини й Австрії, яких підозрювали в евентуальному шпигунстві та схильності до німецького фашизму. Діяльність радянських органів державної безпеки в оборонній промисловості зосереджувалася у всіх можливих напрямках, як притаманних органам держбезпеки, так і ні, а саме: а) контррозвідувальному: протидія шпигунству та недопущення розголошення таємних відомостей; б) політико-ідеологічному: терор проти так званих антирадянських елементів, іноземців, різноманітних ворогів народу; в) економічно-господарському; г) фізичного контролю: охорона периметра, перепускна система, д) антидиверсійному, протипожежному тощо.

В умовах російської агресії Україна як фронтір між цивілізованим світом й авторитарно-тоталітарними режимами, зобов'язана швидко розвивати у кооперації із країнами цивілізованого світу власну оборонну промисловість, зробити її ефективною відповідно до потреб Сил оборони.

REFERENCE

1. Alov, A. and Bredihin, A. (Comps.). (1981). *Sovetskaia voennaiia kontrrazvedka. (1922–1941). (Vol. 2)*. Moscow: KGB. [In Russian].
2. D'iakov Yu. and Bushueva T. (1992). *Fashystskij mek kovalsia v SSSR: Krasnaia Armia y rejksver. Tajnoe sotrudnychestvo. 1922–1933*. Moscow: Sov. Rossyia. [In Russian].
3. Haustov, V. and Samujel'son L. (2010). *Stalin, NKVD i repressii 1936–1938 gg.* Moscow: ROSSPJeN. [In Russian].
4. Haustov, V., Naumov, N. and Plotnikova, N. (Comps.). (2013). *Lubjanka. Stalin i VChK–GPU–OGPU–NKVD. Arhiv Stalina. Dokumenty vysshih organov partijnoj i gosudarstvennoj vlasti. Janvar' 1922–dekabr' 1936*. Moscow: MFD. [In Russian].
5. Holloway, D. (1994). *Stalin and the Bomb. The Soviet Union and Atomic energy. 1939–1936*. Yele. [In English].
6. Kozyts'kyj, A. (2023). *Kremlivs'ka brekhnia pro Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini*. L'viv: Literatura ta mystetstvo. [In Ukrainian].
7. Mozokhin, O. (Comps.). (2016). *Polityburo i «vrediteli»: Kampaniya po bor'be s «vrediteljami» na ob'ektax voennoj promyshlennosti*. Moscow: MFD. [In Russian].
8. Okipniuk, V. (2017). *Orhany derzhavnoi bezpeky URSR (1922–1941 rr.)*. Kherson: Khryn'. [In Ukrainian].
9. Pavlenko Ju., Ranjuk Ju., Hramov Ju. (1998). *Delo UFTI. 1935–1938*. Kyiv: Feniks. [In Russian].
10. Raniuk, Yu. (2006). *Laboratoriia № 1, Yaderna fizyka v Ukraini*. Kharkiv: Akta. [In Ukrainian].
11. Shattenberg, S. (2011). *Inzhenery Stalina: Zhizn' mezhdru texnikoj i terrorom v 1930-e gody*. Moscow: ROSSPE'N. [In Russian].
12. Simonov, N. (1996). *Voенно-promyshlennyij kompleks SSSR (1920–1950-gg.): tempyi ekonomicheskogo rosta, struktura, organizatsiya proizvodstva i upravlenie*. Moscow: ROSSPEN. [In Russian].
13. Sokolov, A. (2012). *Ot Voенproma k VPK: Sovetskaya voennaya promyshlennost'. 1917–1941*. Moscow: Novyy Hronograf. [In Russian].
14. Sorokina, T. (Comps.). (2008). *Stanovlenie oboronno-promyshlennogo kompleksa SSSR (1927–1937)*. Moscow: Terra-Knizhnyj klub. [In Russian].

15. Vasil'ev, V. (2008). Sozдание i rabota voenno-tehnicheskogo bjuro pri Komitete oborony SNK SSSR v predvoennye gody. *Voенно-istoricheskij zhurnal*, 8, 44–48. [In Russian].
16. Vorozhko, V. (2017). Vijs'kova promyslovist' ta orhany derzhavnoi bezpeky SRSR ta USRR u 1918–1926 rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB. From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 96–118. [In Ukrainian].
17. Vorozhko, V. (2022). Bilshovitskiy teror ta inzheneri viyskovoyi promyslovosti. *Dosvid zastosuvannya zbroynih sil u svitovyh viynah i voennyh konfliktah XX–pochatku XXI st.* (11), 36–44. [In Ukrainian].
18. Vorozhko, V. (2013). Diyalnist' organiv VChK–ODPU po zahystu derzhavnyh sekretiv u Chervoniy armiy ta radyanskomu VPK (1918–1927). *Voенно-istorychnyy visnyk*. 8 (2), 56–67. [In Ukrainian].
19. Zolotarov, V. (2000). Vyprobuvannia sovistiu. Storinky biohrafii komisara derzhbezpeky 3-ho ranhu Mazo. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2/4, 374–389. [In Ukrainian].

Vorozhko V. Soviet defense industry and state security bodies in 1932–1936 rr.

The aim is to examine the historical facets of the growth of the Soviet military industry in connection to its interactions with state security services, based on published and archival records and scholarly publications.

Methodology and methods. Objectivity, positivism, systematicity, dialectics, and historicism are the pillars of the research approach. Historical approaches – problem-chronological, historical-comparative, and historical-legal – form the foundation of the study.

Conclusions. A military-mobilization regime with excessive power concentration, militarization of the major areas of life, and widespread use of coercion in all its manifestations was ultimately established in the USSR throughout the studied period of time. It was discovered that the USSR's political self-isolation and antagonistic relationship with numerous countries across the world served as the catalyst for the Soviet defense industry's rapid expansion. The defense industry emerged as one of the primary generators of secrets, and as it grew, so did the amount of secret record-keeping and the number of secret-encryption units. It was determined that the degree of persecution of former military industry "specialists," whom the Chekists accused of espionage and "mischievous," gradually decreased until it peaked in 1934–1935 and then started to

pick up steam once more in 1936. Chekists in the military industry paid particular attention to ethnic Germans, both Soviet citizens and "German subjects," who were legitimate former German and Austrian citizens who were suspected of espionage and having a tendency toward German fascism. The Soviet state security agencies' defense industry activities were demonstrated to be concentrated in every conceivable direction, both internal and external: a) counterintelligence: preventing the disclosure of secrets and thwarting espionage; b) political and ideological: terrorizing foreigners, so-called anti-Soviet elements, and other enemies of the people; c) economic; d) physical control: protecting the perimeter of defense enterprises and crossing systems; e) technological; f) anti-sabotage, g) firefighting, etc.

Keywords: espionage, defense industry, NKVS, ODP/DPU, secret information, UFTI.